

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2025, 25(2): 896-910, doi: 10.11616/asbi.1658334

Osmanlı Dönemi Dârülfünûnu'nda Tefsir Dersleri*

Tafsir Courses in Dâr al-Funûn During Ottoman Period

Fatma EREN¹ , Bilal GÖKKİR²

Geliş Tarihi (Received): 15.03.2025

Kabul Tarihi (Accepted): 17.06.2025

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2025

Öz: Tefsir, Osmanlı'da modernleşme dönemi öncesinde medreselerde alet ilimlerinin ardından âli ilimlerle birlikte okutulmuştur. Genellikle *el-Keşşâf* ile *Envâr* tefsirleri ve hâşiyeleri ekseninde işlenmiştir. Çalışmamızın amacı Tanzimât'la başlayan modernleşme sürecinde tesis edilen Dârülfünûn Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi çerçevesinde modernizmin Tefsir dersleri üzerindeki etkilerini irdelemektir. Bu amaç doğrultusunda Osmanlı'da aynı dönemde ve öncesinde medreselerde okutulan Tefsir derslerinin içeriğine yer verilecek ardından şubenin Tefsir dersi programları, düzenlemeleri, ders kitapları ve hocaları tespit edilerek Tefsir dersinde modernizmin etkilerinin izi sürülecektir. Modern yüksek din eğitimi kurumu olan Dârülfünûn'un tüm sınıflarında Tefsir dersi verildiği görülmektedir. II. Meşrutiyet'le gerçekleşen eğitim reformları doğrultusunda ders dili, eğitim materyallerinin geliştirilmesi, Tefsir-Hadis takımının oluşturulması gibi muhtelif değişiklikler meydana gelmiştir. Çalışma, şubenin açılış ve kapanış tarihleri olan 1900-1914 yılları ile sınırlandırılmıştır. Araştırmada birincil ve ikincil kaynaklardan veri toplama ile veri analizi yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Osmanlı, Dârülfünûn, Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi, Tefsir Dersleri.

&

Abstract: Before the modernization period in the Ottoman Empire, tafsir was taught in madrasas alongside higher sciences, following the instrumental sciences. It was generally studied through tafsir texts like *al-Kashshāf* and *Anwār*, as well as their *hāshiyas*. The aim of this study is to examine the impact of modernism on tafsir education within the framework of the Dâr al-Funûn 'Ulûm-i Âliyye-i Dîniyye Department, established during the Tanzimat era as a modern educational institution. In line with this objective, the tafsir curriculum, related regulations, textbooks, and instructors of the department will be identified, followed by an analysis tracing the influence of modernism on tafsirs course. At Dâr al-Funûn , a modern institution of higher religious education, it can be observed that students attended tafsir courses across all levels. In accordance with the implemented educational reforms during the Second Constitutional Era, various changes took place such as the language of instruction, the development of educational materials, and the establishment of a Tafsir-Hadith department. The scope of this study is confined to the years 1900-1914, corresponding to the opening and closing dates of the department. The study employs data collection from both primary and secondary sources, as well as data analysis methods.

Keywords: Tafsir, Ottoman, Dâr al-Funûn, 'Ulûm-i Âliyye-i Dîniyye Department, Tafsir Courses.

Atıf/Cite as: Eren, F., Gökkır, B. (2025). Osmanlı Dönemi Dârülfünûn'unda Tefsir Dersleri. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), 896-910, doi: 10.11616/asbi.1658334

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Bu çalışma, ikinci yazarın danışmanlığında ilk yazarın bitirmiş olduğu "Tanzimat sonrası Dârülfünûn'da tefsir dersleri: 1900-1914 yılları arası bir inceleme" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

¹ Öğr. Gör., Fatma Eren, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora öğrencisi, Ordu Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Öğr. Gör., fatmaeren@odu.edu.tr. (Sorumlu yazar)

² Prof. Dr., Bilal Gökkır, İstanbul Üniversitesi, bgokkir@istanbul.edu.tr.

1. Giriş

II. Abdülhamid (1842-1918) döneminde (1876-1909) eğitim, sağlık ve bayındırlık alanlarında Osmanlı toprakları genelinde modernleşmeye yönelik önemli adımlar atılmıştır. Bu süreçte reform faaliyetlerine katkı sunan devlet adamlarından Sadrazam Küçük Said Paşa (1838-1914) tarafından eğitim ve öğretimle alakalı çok sayıda lâyiha hazırlanmıştır (İhsanoğlu, 2010: 1/177-178). Dârülfünûn (1846-1869), Dârülfünûn-ı Osmânî (1869- 1870), Dârülfünûn-ı Sultânî (1876-1881) teşebbüslerinin (Dölen, 2009: 43-125; İhsanoğlu, 2010: 1/77-171) ardından, Said Paşa'nın hazırladığı lâyhalar sonunda kabul edilmiştir. 1900 yılında Ulûm-i Âliye-i Dîniyye, Ulûm-i Riyâziyye ve Tabîiyye, Edebiyat şubelerini içeren Dârülfünûn-ı Şâhâne açılmıştır (İhsanoğlu, 2010: 192).

Sadrazam Küçük Said Paşa'nın lâyhalarında medreselerin din eğitimi karşıladığı gerekçesiyle Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne ihtiyaç duyulmadığı belirtilmesine rağmen, açılması yönünde karar alınmıştır (Dölen, 2009: 267; İhsanoğlu, 2010: 1/185). Daha önceki Dârülfünûn teşebbüslerinde aynı gerekçeyle lüzum görülmediği halde bu defa açılmış olması farklı dinamiklerin devreye girdiğini göstermektedir. Bu şube ile ilk defa yüksek din eğitimi medreselerden farklı bir kurumsal yapıya taşınmıştır.

Dârülfünûn-ı Şâhâne, II. Abdülhamid'in cülûsunun 25. sene-i devriyesinde 1 Eylül 1900 tarihinde açılmıştır. *İkdam* gazetesinin haberine göre şubenin ilk Tefsir hocası olan Manastırlı İsmail Hakkı (1846-1912) Dârülfünûn'un açılış dersinde Fâtîha sûresinin tefsirini yapmıştır. Haberde Manastırlı'nın bir saat süren açılış dersi esnasında ilim ve irfanın ehemmiyeti üzerinde durduğu aktarılmıştır (İkdam, 1316: 2219/2). Manastırlı'nın ardından Maârif-i Umûmiyye Nâzırı Zühdü Paşa (1834-1902) açılış konuşması yapmıştır. Konuşmasında Dârülfünûn-ı Şâhâne'nin amaç ve hedeflerinden, Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin ders programından söz etmiştir (İkdam, 1316: 2219/2). Açılış dersinin Tefsir olmasının yanı sıra Zühdü Paşa'nın şubelerden söz ederken önceliği Ulûm-i Âliye-i Dîniyye'ye vermesi, şube dersleriyle ilgili izahatta bulunurken evvela Tefsir'i zikretmesi, şubenin ve Tefsir dersinin konumunun anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Dârülfünûn'un açılışındaki bu detaylar Osmanlı'da gaye ilmi olarak görülen Tefsir ilminin modernleşme sürecinde de aynı konumunu muhafaza edeceği izlenimini vermektedir.

II. Abdülhamid tarafından daha önce yürürlükten kaldırılan Kanûn-ı Esâsî, 1908 yılında yeniden yürürlüğe konmuş ve bu gelişmeyle birlikte Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet dönemi resmen başlamıştır (Hanoğlu, 2004). 1900–1908 yılları arasında eğitim ve öğretim politikalarının belirlenmesinde II. Abdülhamid'in takip ettiği siyaset etkili olmuşken, 1908 sonrasında bu alandaki yönelimin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin benimsediği politikalar doğrultusunda şekillendiği görülmektedir. İttihat ve Terakki yönetimi, adalet, meşveret, eşitlik, özgürlük ve kardeşlik gibi temel prensiplerle yola çıkarak, siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal alanlarda çeşitli ıslahatlar gerçekleştirmek istemiştir. İttihat ve Terakki'nin eğitim alanında gerçekleştirdiği yeni uygulamalar doğrultusunda, Dârülfünûn'un eski yönetmeliğinde çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Bunlar arasında Tıp ve Hukuk mekteplerinin Dârülfünûn bünyesinde fakültelere dönüştürülmesi, hoca ihtiyacının karşılanması için Avrupa'dan öğretim elemanlarının getirilmesi, üniversitelerde eğitim almaları için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, fakülte dergileri ve ders kitaplarının yayımlanması, öğrenci cemiyetlerinin kurulması, ders programında ve teşkilatlanmalarda yeni düzenlemelere gidilmesi, Dârülfünûn'un müstakil bir binaya taşınması, fakültelerde eğitim-öğretim ve idari meseleler hakkında kararlar alacak Meclis-i Muallimîn'in kurulması zikredilebilir. Bu dönemde Dârülfünûn-ı Şâhâne ismi Dârülfünûn-ı Osmânî, Ulûm-i Âliye-i Dîniyye de Ulûm-i Şer'iyye olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir (Aynî, 2007: 35-37; Dölen, 2009: 295-300; İhsanoğlu, 2010: 213-221). Bununla birlikte bu girişimler, meclisin dört defa feshedilmesi ve siyasi istikrarın sağlanamaması gibi nedenlerle tam olarak başarılı olamamıştır (İhsanoğlu, 2010: 213).

Dârülfünûn'un modern bir üniversite olarak şekil almasında önemli rol oynayan isimlerin başında Emrullah Efendi (1858-1914) gelmektedir. Bir dönem maârif nâzırlığı görevinde de bulunan Emrullah Efendi, devletin ıslahının eğitim ve öğretimin ıslahıyla mümkün olacağını, eğitim sistemindeki ıslaha da Dârülfünûn'la başlanması gerektiğini savunmuştur. Disiplin, idare ve ilmiye teşkilatıyla ilgili hazırladığı tâlimâtname'nin kanunlaştırılmasında başarılı olmuştur. Örneğin Edebiyat ve Ulûm-i Şer'iyye şubelerinde

Meclis-i Muallimîn adında bir heyet oluşturmuş, ders programlarının yeniden düzenlenmesini sağlamıştır. II. Meşrutiyet'ten kapanmasına kadar Ulûm-i Şer'iyye Şubesi'ndeki yönetmelikler, ders programları ve düzenlemelerle ilgili yenilikler Emrullah Efendi'nin nezaretinde gerçekleşmiştir (Dölen, 2009: 313-321; İhsanoğlu, 2010: 221-224).

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin açılmasıyla ilga edilen bu şubede Meşrutiyet öncesi ve Meşrutiyet sonrası önemli gelişmeler olmuştur. Türkiye'de İlahiyat fakültelerinin nüvelerini oluşturan bu şubedeki Tefsir derslerini yakından tanımak, yüksek din eğitiminde Tefsir derslerinin tarihçesini ve serencamını anlamak açısından önemlidir. Bu nedenle ilgili dönemdeki değişimleri tespit etmek için aynı dönem ve öncesinde Osmanlı'da tek yüksek din eğitimi kurumu olan medreselerdeki Tefsir dersini yakından tanımak yararlı olacaktır.

2. Dârülfünûn Öncesi Osmanlı'da Tefsir Dersleri:

Osmanlı'da Tanzimat'a kadar din eğitimi ve öğretiminin, ilmî disiplinlerin odak noktasını oluşturduğu, din eğitiminin en üst seviyesinde Tefsir ilminin bulunduğu görülmektedir. Otobiyografi ve tertib-i ulûm eserleri incelendiğinde, Osmanlı medreselerindeki ders programlarının üst kademelerinde Tefsir derslerinin bulunduğu görülmektedir. Tefsir derslerinde de ağırlıklı olarak Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* ve Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâr* tefsirlerinin okutulduğu bilinmektedir (Gökür ve Asri, 2005: 125).

Örneğin 18. yüzyıl alimlerinden Abdullah Ahîskavî (1733-1813) *Revâmîzü'l-a'yân fî beyâni mezâmîri'l-'uhûd ve'l-izmân* adlı eserindeki otobiyografisinde farklı hocalardan *Envâr* (Ayten, 2023: 95) ile *Tefsiru'l-Celaleyn*'i (Ayten, 2023: 98) okuduğunu, kendisinin de *Envâr* ve *el-Keşşâf*'ı (Ayten, 2023: 101,114) okuttuğunu belirtmektedir. Uşak'taki Câmî-i Kebîr'de hocalık yapan Ali Uşşâkî (ö. 1200/1785) *Kasîde fî'l-kütübi'l-meşhûra fî'l-ulûm* adlı eserinde Tefsir derslerinde *el-Keşşâf* ve *Envâr*'ı, Ulûmü'l-Kur'ân derslerinde Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ını, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ını takip ettiğini zikretmektedir (Özyılmaz, 2002: 36). Yine 18. yüzyıl alimlerinden Erzurumlu İsmail Hakkı'nın (ö. 1194/1780) *Tertib-i ulûm*'unda da Tefsir ilminin konumuna dair bilgilere rastlamak mümkündür. İlimleri on iki bâba ayıran ve her bir ilmin işlendiği kitaplara dair bilgiler paylaşan Erzurumlu İsmail Hakkı, bu kapsamda Tefsir ilmini de konu edinmektedir. "Tefsir ilmin bil bul hidayet, Beyzâvî olsun derse nihâyet" diyerek uzun yıllar süren eğitimin son aşamasında Tefsir okumak suretiyle mezun olduğunu belirtmektedir (Fazloğlu, 2005: 129).

18. yüzyılda Osmanlı medreselerindeki ders programlarına ışık tutan *Kevâkib-Seb'a*'ya göre Kur'an talimiyle başlayan eğitim serüveni, Sarf, Nahiv, Fıkıh, Mantık, Âdab, Belâğât, Nazârî Hikmet, Kelam, Fıkıh Usulü, Hadis Usulü ve Hadis tahsilinin ardından Tefsir ilmiyle nihayete ermektedir. Tefsir dersinde, başlangıçta tahsil ettiği âlî ve âlet ilimlerini kaideleriyle uyarlayarak Kur'an'ın manasını anlamaya çalışmaktadır. İstanbul'da genellikle üstattan ders almak suretiyle Beyzâvî tefsirinin okutulduğu görülmektedir (Karaarslan, 2015: 79-82).

Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703), kaleme aldığı hal tercümesinde tahsil hayatı boyunca tefsir eserlerinden *Envâr* ve *el-Keşşâf* tefsiri ile bu iki eserin bazı hâşiyelerini okuduğunu belirtmektedir (Türek ve Derin, 1969: 207). İshak b. Hasan et-Tokâdî (ö. 1100/1688) *Manzûme-i Tertîb-i Ulûmu*'nda Osmanlı'da Kâdî Beyzâvî'nin *Envâr*'ını, Fahreddin er-Râzî'nin *Tefsir-i Kebîr*'ini, Nesefî'nin *Medârikü't-Tenzîl*'ini ve Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin (ö. 910/1504-1505) tefsirini zikretmektedir.³ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) *Mizânü'l-Hakk* isimli eserinde yer verdiği otobiyografisinde A'rec Mustafa Efendi'den *Envâr* tefsirini başından itibaren okuduğunu belirtmektedir (Çelebi, 1980: 116).

16. yüzyıl alimlerinden Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), 23 Rebiulevvel 946 (Ağustos 1539) tarihinde Sahn-ı Semân medreselerinden birine müderris olarak tayin edildiğinde Kâdî Beyzâvî tefsirinden Bakara sûresini okuduğunu zikretmektedir (Taşköprizâde Ahmed Efendi, 1975: 329). Taşköprizâde, 954'te

³ Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî, Tefsîrü'l-'arûs ve Tefsîrü'z-zehrâveyn isimleriyle de bilinen Cevâhirü't-tefsîr li-tuhfeti'l-emîr tefsiri mi yoksa Tefsîr-i Hüseyinî ismiyle de bilinen Mevâhib-i 'Aliyye isimli Farsça tefsirleri kaleme almıştır. Tokâdî bunların hangisinin tedris edildiğini belirtmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Karaismailoğlu, 1999; Özfırat, 2006: 199; Tokâdî, t.y.: 14b)

(1547) tekrar Sahnı-ı Semân’a atandığında (Yavuz, 2011) Seyyid Şerîf Cürcânî’nin (ö. 816/1413) *el-Keşşâf* üzerine yazdığı hâşiyesinden Fâtîha sûresinin ortalarına kadar olan kısmı okuttuğunu zikretmektedir (Taşkôprizâde Ahmed Efendi, 1975: 330). Meşhur *Hâşîye ala Şerhi’l-Keşşâf li’l-Cürcânî* adlı eserini de tedrise kaynaklık etmek için kaleme aldığını ifade etmektedir (Gökkır ve Asrı, 2005: 122-124)

Bu veriler göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı’da asırlar boyunca Tefsir derslerinde *Envâr* ve *el-Keşşâf*’ın okutulduğu, bu durumun modern döneme kadar devam ettiği söylenebilir. *el-Keşşâf*’ın Mu’tezilî görüşler içermesine rağmen lügâvî tefsirdeki üstün konumuna binaen Osmanlı’da büyük bir takdirle karşılandığı bilinmektedir. Beyzâvî’nin *el-Keşşâf* metnini i’tizâlî görüşlerden arındırarak lügâvî yorumları aktarmak suretiyle telif ettiği *Envâr* ise ihtisâr harikası olması nedeniyle Osmanlı’daki Tefsir faaliyetlerinde en çok başvurulan eser olduğu görülmektedir.

3. Dârülfünûn’da Tefsir Dersleri

Dört yıllık eğitim kurumu olan Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’nin ilk ders programında Tefsir’in yanı sıra, Hadis, Hadis Usulü, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Kelam, Târih-i Dîn-i İslam dersleri yer almaktadır (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1319: 65). Meşrutiyet’e kadar ders programında ciddi değişiklikler olmazken Meşrutiyet sonrasında programa eklemeler ve çıkartmalar yapmak suretiyle peyder pey Târih-i Umûmî ve Usûl-i Tedris (İkdam, 1324: 5150/3), İlm-i Hikmet, Kitâbet-i Arabiyye, Kitâbet-i Türkiye, Târih-i Edyân (Zengin, 2011: 215-216), İlm-i Ahlâk-ı Şerîyye ve Tasavvuf, Hikmet-i Teşri, Tarih-i İlm-i Fıkıh, Tarih-i İlm-i Kelam, Arap Felsefesi, Felsefe ve Tarih-i Felsefe dersleri eklenmiştir (Maârif-i Umûmiye Nezâreti, 1329: 1-2). Tefsir dersleri 1900-1914 yılları arasında birinci sınıftan, dördüncü sınıfa kadar tüm sınıflarda okutulmuştur.

3.1. Tefsir Dersi Programı

Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’nin eğitime başladığı 1900-1901 eğitim öğretim yılına ait ders programı *Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizâmânâmesi*’nde yer almaktadır. *Dördüncü Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*’de nizâmânâmede *Dârülfünûn-ı Şâhâne Ders Programları* başlığı altında önce Ulûm-i Dîniyye Şubesi ders programı bulunmaktadır. Programda tahsil süresinin dört yıl olduğu ve her yıl otuz öğrenci kabul edileceği belirtilmiş, haftalık ders programı olmaksızın okutulacak derslere yer verilmiştir. Dersler sırasıyla Tefsir, Hadis, Hadis Usulü, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Kelam, İslam Tarihi’dir (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1319: 65). Tefsir dersinin diğer derslerden daha önce zikredilmesi bu derse verilen öneme işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Hadis ve Fıkıh Usulü dersleri olmasına rağmen Tefsir Usulü ya da Ulûmü’l-Kur’ân derslerinin bulunmaması dikkat çekici bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

1903 yılında yayımlanan *Altıncı Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*’de 1901-1902 eğitim öğretim yılına ait ders programına ulaşılabilmektedir. Bu ders programında bir öncekinden farklı olarak Hadis ve Hadis Usulü derslerinin birleştirilip tek ders haline getirildiği görülmektedir. Programda ayrıca haftalık ders saatlerine de yer verilmiştir. Buna göre Tefsir dersi tüm şubelerde haftada üçer saattir. İslam Tarihi dersi ise ilk yıl haftada ikişer saat iken diğer yıllar sadece birer saattir. Geri kalan dersler ise tüm şubelerde ikişer saattir (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1321: 66). Görüldüğü üzere Tefsir dersi saati diğer derslerden fazladır. Bu durum, Osmanlı medreselerinde sadece yüksek din eğitime mahsus bir ders olması ile ilişkilendirilebilir. Buna paralel olarak yüksek din eğitimi kurumu olan Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’nde Tefsir dersinin diğer derslerden fazla olması tabiidir.

1902-1903 eğitim öğretim yılı ders programı ile ilgili olarak 14 Ağustos 1902 tarihinde Rüşdiye ve Mülkiye Mektepleri ile Dârülfünûn’daki Tefsir, Hadis ve Kelam derslerinin yeniden yapılandırılması talep edilmiştir. Bu düzenlemeler neticesinde Ulûm-i Âliye-i Dîniyye ders programında Kelam dersleri kaldırılırken Tefsir ve Hadis derslerinde bir değişikliğe gidilmemiştir (BOA, 1320). Yine 1902-1903 eğitim öğretim yılına ait, 21 Mayıs 1903 tarihli Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi teftiş raporunu içeren başka bir arşiv belgesinde incelemede bulunma amacıyla girilen derslere yer verilmiştir. Belgede 7 Mayıs 1903’te birinci sınıfların, 12 Mayıs 1903’te ikinci sınıfların, 19 Mayıs 1903’te üçüncü sınıfların ve 21 Mayıs 1903’te tekrar birinci sınıfların Tefsir dersine teftiş için girilmiştir. Raporda hocaların derslerini düzenli bir şekilde

işledikleri, öğrencilerin ise derslerden istifade etme noktasında gayretli oldukları rapor edilmiştir. Programda dikkat çeken bir diğer husus ise düzenleme ile kaldırılan Kelam derslerinin hala işleniyor olmasıdır. Zira teftiş raporunda ikinci sınıfların Kelam derslerine girildiği kaydı yer almaktadır (BOA, 1319a).

1903-1904 eğitim öğretim yılına dair ders programına ilişkin herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. 1904-1905 eğitim öğretim yılı hakkında ise 12 Eylül 1904 tarihli *İkdam* gazetesinde şubenin programına yer verilmiştir. Bu programda da Kelam dersi yerini almaktadır. Fıkıh Usulü dersi son sınıfta okutulmazken, haftalık Tefsir ders saati ikinci sınıfta üçten ikiye düşürülmüştür (İkdam, 1320: 3680/2). 1905-1906 ile 1907-1908 arası eğitim öğretim yılları ders programları hakkında ise herhangi bir bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908-1909 eğitim öğretim yılında takip edilen ders programına aynı yılın Eylül ayına ait Osmanlı arşivindeki bir belgeden ulaşılmaktadır. Bu belgeye göre Tefsir dersleri tüm şubelerde haftalık üçer saattir. Üçüncü sınıf ders programına Târih-i Umûmî ve Usûl-i Tedrîs dersleri eklenmiştir (BOA, 1326). Aynı ders programına *İkdam* gazetesinde de rastlanmaktadır (İkdam, 1324: 5150/3).

Dârülfünûn-i Osmânî Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi İmtihan Defteri II'de yer alan 1908-1909 yılı ders programı, Eylül ayına ait arşiv belgesi ve *İkdam* gazetesinde yayımlanan programdan farklılık göstermektedir. Bu programda birinci sınıflara Siyer-i Nebî, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıflara İlmi Hikmet, Kitâbet-i Arabiye, Kitâbet-i Türkiye dersleri, üçüncü ve dördüncü sınıflara Usûl-i Tedrîs ve Tarih-i Umûmî dersleri, dördüncü sınıflara Târih-i Edyân derslerinin eklendiği görülmektedir (Zengin, 2011: 215-216). Bu programa bir sınav defteri aracılığıyla ulaşılması nedeniyle ders saatleri hakkında bir bilgi elde edilememiştir.

1909-1910 eğitim öğretim yılında uygulanan ders programı bir önceki yıldan farklı değildir (Zengin, 2011: 74). 1910-1911 eğitim öğretim yılındaki program değişikliği ise yine sınav defterlerinden gözlemlenebilmektedir. Programa Tarih-i Hikmet ve Hikmet-i Teşrî' dersi eklenmiş, Kitâbet-i Arabiye, Kitâbet-i Türkiye ve Usûl-i Tedris dersleri ise programdan çıkarılmıştır. Program bir önceki yıla nispetle oldukça sadeleştirilmiştir (Zengin, 2011: 74). Bu programın kaynağı sınav defteri olduğu için haftalık ders sayısı hakkında bize herhangi veri sunmamaktadır. 1913 yılı *İstanbul Dârülfünûnu Tâlimât-nâmesi'*nde şube ismi Şer'iyye olarak değiştirilmiştir. Şubenin yeni ders programına yer verilmiştir. Programda haftalık ders saatleri yerine "şuhûr-ı dersiyeye" ifadesi yer almaktadır (*İstanbul Darülfünûnu: Talimât*, 1329: 1-2). Şuhûr-ı dersiyeye ile neyin kastedildiği tam olarak anlaşılmamaktadır. Sömestir/dönem (Zengin, 2011: 86) ya da dersin kaç aylık bir eğitim olduğu (Gökür ve Asri, 2005: 138) şeklinde farklı yorumlar söz konusudur. Bu ifadeyi aylık ders saati olarak anlamak da mümkündür. Programda Tefsir ve Hadis derslerinde "şuhûr-ı dersiyeye" ifadesinin karşısında sekiz yazmaktadır. Bu, diğerlerine nispeten en fazla ders sayısıdır. Tâlimât-nâmede dikkat çeken bir diğer gelişme Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nde Tefsir ve Hadis, Kelam, Felsefe, Fıkıh ile İlmi Âhlâk-ı Şer'îye ve Siyer olmak üzere beş ders takımının oluşturulmasıdır. Tefsir ve Hadis takımında Tefsir-i Umûmî, Tefsir-i Tatbîkî, Usûl-i Hadis, Hadis-i Şerîf dersleri yer almaktadır (Maârif-i Umûmiye Nezâreti, 1329: 11). Tefsir-i Umûmî (Genel Tefsir) ve Tefsir-i Tatbîkî (Uygulamalı Tefsir) derslerinin içeriği hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

Şer'iyye Şubesi'nde takım adı altında ihtisaslaşmaya gidilmesi önemli bir gelişmedir. Modernizmin Tefsir dersleri etkisinin en bariz tezahürünün bu program olduğu söylenebilir. Zira belli bir ilimde uzmanlaşma, ihtisaslaşma modern dönemde ortaya çıkan bir unsurdur. Yüksek din eğitimi kurumları olan Sahn-ı Semân ve Süleymaniye medreselerine kadar uzanan süreçte, din eğitiminde böyle bir ayırım söz konusu olmamış; dersler zamanla belli bir uyum ve bütünlük içinde programlara dağıtılmıştır. Mezun öğrencinin tüm alanlarda yetkin, tüm derslere girebilecek salâhiyette olması beklenmektedir. Tefsir ve Hadis, Kelam, Felsefe ders takımlarının oluşturulması bu bütüncül yaklaşımdan farklılık göstermektedir.

Mezkur programın İslami ilimlerde ihtisaslaşma ve derinleşme söylemiyle oluşturulduğunu ve bu yaklaşımın İslami ilimler arasındaki bütüncül yaklaşıma zarar verdiğini savunan eleştirel yaklaşımlar da olmuştur (Paçacı, 2011: 87). İslami ilimlerin en mühim alanlarından olan Tefsir ve Hadis'in ayrı değil tek bir takımda olması da eleştirilen diğer hususlardandır (Gökür ve Asri, 2005: 139). Şer'iyye şubesindeki

ders takımlarının bir benzeri 1915'te tesis edilen Medresetü'l-Mütehassısın programında da görülmektedir. Medrese programında Tefsir ve Hadis Şubesi, Fıkıh Şubesi, Kelam-Tasavvuf ve Felsefe Şubesi olmak üzere üç şube bulunmaktadır (Yıldız, 2019: 160-161). Görüldüğü üzere Ulûm-ı Şer'iyye şubesindeki bu değişim ve arayışlar, medreselerin yeniden yapılanmasına ve dönüşümüne zemin hazırlamıştır. Medreselerde Tefsir dersleri son sınıflarda okutulurken, Dârülfünûn'da ilk seneden itibaren okutulması ve Tefsir ders saatlerinin diğer ders saatlerinden fazla olması yüksek din eğitimi kurumu olmasıyla ilişkilidir.

3.2. Tefsir Dersi Düzenlemeleri

Meşrutiyet öncesinde, Ulûm-i Âliye-i Diniyye Şubesi Tefsir dersleri hakkında sadece bir düzenleme talebiyle karşılaşılmaktadır. 14 Ağustos 1902 tarihinde şubede Kelam, Tefsir ve Hadis derslerinin yeniden düzenlenmesi istenmiştir. Yapılan düzenlemede Kelam dersi programdan çıkartılmış ancak Tefsir ve Hadis derslerinde değişiklik söz konusu olmamıştır (BOA, 1320).

Meşrutiyet sonrasında ise Tefsir dersleriyle ilgili birçok düzenleme yapılmıştır. Bunlardan ilki *Dârülfünûn Şûbelerinde Mecâlis-i Muallimîn Vezâifini Mübeyyin Tâlimât* gereğince oluşturulan Meclis-i Muallimîn tarafından icra edilen toplantılarda alınan kararlardır (Gencer ve Arslan, 2004: 9-36). Meclis, 24 Aralık 1911'den 6 Mayıs 1912'ye kadar toplam altı toplantı düzenlemiştir. Tefsir dersi ile ilgili alınan karara sadece son toplantıda rastlanmaktadır. Karara göre Tefsir sınavında ders kitabından okutulan sayfalar arasından kura çekilecek ve çıkan sayfadan talebe sorumlu tutulacaktır (Gencer ve Arslan, 2004: 27). Bir diğer düzenleme ise Emrullah Efendi'nin, Ulûm-i Âliye-i Diniyye Şubesi'nde Usul, Hadis ve Tefsir derslerinin daha ileri seviyede tedris edilebilmesi amacıyla Maârif Nezâreti'nden ilgili dersler için kürsü ihdâsı talebidir. Kürsülerin ihdâsı talebi, bütçe yetersizliği gerekçe gösterilerek kabul edilmemiştir (BOA, 1330). Burada kürsü ifadesinin günümüz üniversite sisteminde anabilim dalına karşılık geldiği söylenebilir.

Maârif Nezâreti, 23 Nisan 1912'de Edebiyat ve Şer'îye şubelerinin ortak bir toplantı yaparak yeni bir program oluşturmasını talep etmiştir (Gencer ve Arslan, 2004: 20). Bunun üzerine, her iki şubenin hocalarından oluşan bir meclis kurulmuş ve 5 Mayıs 1912 ile 22 Eylül 1912 tarihleri arasında toplam yedi toplantı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantılarda birçok defa programlar hazırlanmış, encümenler tarafından onaylanmış ancak Maârif Nezâreti'nce farklı gerekçelerle kabul edilmemiştir (Gencer ve Arslan, 2004: 62-102). *Dârülfünûn-i Osmânî Ulûm-i Âliye-i Diniyye ve Edebiyat Şûbeleri Meclis-i Muallimlerinin Müctemi'an Vuku' Bulan Müzakerelerine Âid Mukarrerât* defterindeki kayıtlara göre 5 Mayıs 1912 tarihinde icra edilen toplantıda Ulûm-i Âliye-i Diniyye Şubesi yerine *Îlâhiyât Şubesi* ifadesinin tercih edildiği görülmektedir. İlahiyat Şubesi Meclis-i Muallimîn encümenleri arasında Tefsir dersi muallimi Manastırlı İsmail Hakkı da yer almaktadır. Manastırlı ileride de değineceğimiz üzere döneminin ve şubenin en önemli hocalarındandır. Manastırlı'nın encümen olması özellikle Tefsir dersleri hakkında kararlar alınması imkanı sağlamıştır. Şube kurulduğu andan itibaren derslere giren hocanın bu ders hakkında alınacak kararlar hususunda isabetli teklifleri olacaktır. Edebiyat Fakültesi listesinde dikkat çeken bir diğer isim ise fakülte hocalarından Âkif Bey ismiyle Mehmet Âkif Ersoy'dur (1873-1936) (Gencer ve Arslan, 2004: 61). Mehmet Âkif edebî yönünün yanı sıra tefsirci yönüyle de ön plana çıkmaktadır. Tefsir yazıları ve vaazlarında geleneksel tefsir anlayışından farklı olarak toplumsal meseleleri ayetler ışığında çözümlemeye çalışan Mehmet Âkif'in bu yönüyle toplantılara katılmış olması önemlidir. (Mertoğlu, 2008: 202-211).

10 Haziran 1912 tarihinde gerçekleştirilen ikinci toplantıda, düzenlemelerdeki bütçe ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Edebiyat ve Ulûm-i Âliye-i Diniyye şubelerindeki pek çok dersin ortak işlenmesine karar verilmiştir. Ulûm-i Âliye-i Diniyye, Edebiyat ve El sine şubelerinin ihtiyat (hazırlık) sınıflarında da düzenlemeler yapılmıştır (Gencer ve Arslan, 2004: 63). Toplantıda alınan kararlardan biri de Ulûm-i Âliye-i Diniyye isminin Ulûm-i Şer'iyye olarak değiştirilmesidir. Şer'iyye Şubesi'nde ihtisaslaşmaya giderek Ulûm-i Kelâmiye ve Ulûm-i Fıkhiyye kısımlarının açılmasına karar verilmiştir. İhtiyat sınıfının isminin İhzârî olarak değiştirilmesi de alınan kararlar arasındadır (Gencer ve Arslan, 2004: 63-64). Buna göre Şer'iyye Şubesi İhzârî sınıfına medreseden mezun olan öğrenciler Arapça'da metin; Türkçe'de Kıraat, İmla, Kavâid; Hesaptan toplama, çıkartma, çarpma ve bölmede yeterlilik gösterirlerse kabul edilecektir. İhzârî sınıfında Akâid, Arapça, Farsça, Türkçe, Tarih, Coğrafya, Mevâlid, Fizik, Kimya, Kozmografya, Cebir,

Hesap, Hendese ve Fransızca dersleri yer almaktadır. Mektep mezunu ile medrese mezunu talebelerin ortak bir seviyede olabilmeleri için böyle bir program düşünülmüştür. (Gencer ve Arslan, 2004: 72-73). Bu düzenlemelerden medreselerdeki eğitim hedefleri ile Şer'iyye Şubesi'nin eğitim hedeflerinin örtüşmediği, şubenin alt yapısını oluşturacak ilk ve orta öğrenim basamağının yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Mekteplerdeki eğitimde de yeterli Arapça ve alet ilimleri verilmediği için Şer'iyye Şubesi'ne geçen öğrenci uygun alt yapıya sahip değildir. Müsbet ilimlere vâkıf ve yabancı dil bilen alimler yetiştirmeyi amaçlayan Şer'iyye Şubesi, ihzârî sınıfında medreseden ya da mektepten gelen talebenin eksiklikleri giderecektir. Yapılan düzenlemelerden anlaşıldığı üzere, hedeflenen Şer'iyye Şubesi talebe profili geleneksel medrese talebesinden farklı bir nitelik arz etmektedir. Talebeden dinî ilimlerin yanı sıra asrın ihtiyaçlarına riâyeten müsbet ilimlere de sahip olması beklenmektedir. Daha sonra medreselerin ıslahında gündeme gelecek bu düzenlemelere Şer'iyye Şubesi'nin öncülük ettiğini de söyleyebiliriz.

Ulûm-i Kelâmîyye ve Fıkhiyye kısmında Tefsir dersleri birinci ve ikinci sınıflarda birer saat, üçüncü ve dördüncü senelerde ikişer saattir. Tefsir dersi her iki kısmın müşterek dersidir (Gencer ve Arslan, 2004: 73-74). Tefsir ve Hadis derslerinde öğrencilerin ilmî alt yapılarının yahut ders saatlerinin yetersizliğinden kaynaklanan bir eksiklikten dolayı düzenlemeye gidilmiştir. Zabıt defterinde Tefsir ve Hadis derslerinden daha çok verim alabilmek için istişareler yapıldığı ve iki farklı görüş ortaya konulduğu ifadeleri yer almaktadır. Birinci görüşe göre bu derslerin sayısı arttırılmalıdır. İkinci görüşe göre ise bu derslerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak ilimler yeteri ölçüde verilmelidir. Yapılan istişareler neticesinde Tefsir ilminin anlaşılmasına katkı sağlayacak alet ilimlerinin sayısının arttırılmasına karar verilmiştir (Gencer ve Arslan, 2004: 84). Üçüncü, dördüncü ve beşinci toplantıda Tefsir dersleri hakkında bir düzenleme söz konusu olmamıştır.

10 Haziran 1912 tarihinde Meclis-i Muallimîn'in kabul edip nezârete sunduğu düzenlemeler ve ders programları, bütçe yetersizliği nedeniyle kabul edilmemiştir. 1 Eylül 1912 tarihli toplantıda yeni bir ders programı oluşturulmuştur. Bu programa göre Ulûm-i Şer'îye Şubesi'nde Tefsir dersleri birinci ve ikinci sınıfta birer saat, üçüncü ve dördüncü sınıflarda ikişer saattir (Gencer ve Arslan, 2004: 85-86). Toplantı zabıtlarında hocaların maaşları da yer almaktadır. Haftada altı saat Tefsir ve iki saat Usûl-i Fıkıh dersine giren Manastırlı İsmail Hakkı'nın maaşı 3000'dir. Bu bilgilerden yola çıkarak 1912-1913 Eğitim öğretim yılının tek Tefsir dersi hocasının Manastırlı İsmail Hakkı olduğu ve tüm şubelere kendisinin girdiği ifade edilebilir.

Zabıt defterinde, Edebiyat ve İlâhiyat şubeleri müdürü İsmail Hakkı Bey tarafından 1 Eylül 1912 tarihli toplantıda, daha önce karar kılınan programın bütçe yetersizliği nedeniyle tekrar gözden geçirildiği görülmektedir. Programda Tefsir derslerinde değişikliğe gidilmemiştir (Gencer ve Arslan, 2004: 94). 9 Eylül 1912 tarihinde düzenlenen yedinci toplantıda İngilizce ve Almanca yabancı dillerinin programa yeniden eklenmesi nedeniyle Ulûm-i Şer'îyye Şubesi programında tekrar değişiklik yapılmış ancak Tefsir dersleri yine değişimden etkilenmemiştir (Gencer ve Arslan, 2004: 102).

3.3. Tefsir Dersi Kitapları

1900-1908 yılları arasında Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi Tefsir dersi kitaplarıyla ilgili bir veriye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte 18. yüzyılda yüksek din eğitimi veren medrese müfredatlarında olduğu gibi bu şubede de *Envâr*'ın okutulmaya devam edildiği söylenebilir.

1912-1914 yılları arasında tefsir muallimi olarak görev yapan Ballıklıâde Ahmed Mâhir (1860-1925) ilgili şubeye, *el-Fâtîha fî Tefsîr-i Fâtîha*'yı ders kitabı olarak hazırlamıştır. Ahmed Mâhir bu eserinin mukaddimesinde Dârülfünûn'un birinci sınıflarında *Envâr* tefsirinden Fâtîha sûresinin okutulduğu bilgisini aktarmaktadır (Kastamonulu Ballıklıâde Ahmed Mâhir Efendi, 1331: 3-4). Bu bilginin Osmanlı'da özellikle İstanbul medreselerinde yüksek din eğitiminde Tefsir derslerinde *Envâr*'ın okutulduğu bilgisiyle birlikte değerlendirildiğinde Dârülfünûn'da da *Envâr*'ın okutulduğu kanaati güçlenmektedir. Birinci sınıflarda *Envâr*'dan Fâtîha sûresi tefsirinin okutulması halinde üst sınıflarda Bakara ve diğer sûrelerin okutulduğunu söylemek mümkündür.

el-Fâtîha fî Tefsîr-i Fâtîha, Ahmed Mâhir'in derslerde öğrencilerine anlattığı bilgilerin derlemesi mahiyetinde olup, yardımcı kitap veya ders notu olarak görülebilir. Ahmed Mâhir Efendi, altmış yedi sayfadan oluşan

kitabın önsözü sayılabilecek *İfâde-i Mahsûsa* kısmında kitabı yazma amacını izah etmektedir. Fâtîha sûresi tefsirine girmeden *Fâtihâ-ı Beyân-ı Tefsîr* başlığı altında muhtasar bir şekilde Ulûmu'l-Kur'an meselelerine değindiği bir mukaddime yer almaktadır. Ardından Fâtîha sûresinin tefsirine yer vermektedir. Eseri, dersin ana metni olan *Envâr*'ı öğrenciye okurken yaptığı açıklama ve anekdotların zayi olmaması için kaleme aldığını belirten Ahmed Mâhir, Fâtîha'nın tamamına yönelik açıklamalarına yer vermektedir. Önce ayeti zikretmiş ardından Türkçe mealini vermiştir. Ayet tefsirinin ardından İstidrât, Tahlîl ve İzâh bölümleri bulunmaktadır. Sonunda yer alan *Tetimme* kısmı ise sûre hakkında genel bilgiler içermektedir (Kastamonulu Ballıklıazâde Ahmed Mâhir Efendi, 1331).

Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde on iki yıl boyunca tefsir dersleri muallimliği yapan Manastırlı İsmail Hakkı, Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de Tefsir dersleri muallimliği yaparken öğrencileri için *Fusûl-i Teyisr fi Usûl-i Tefsir* (Manastırlı İsmail Hakkı, 1331) isimli ders kitabını, Mekteb-i Mülkiye Darülfünûn-i Şâhâne Usûl-i Tefsir müderrisliği sırasında da *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn* (Manastırlı İsmail Hakkı, 1314) adlı ders kitaplarını hazırlamıştır. Manastırlı İsmail Hakkı'nın Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi öğrencileri için de ders notları hazırlamış olması muhtemeldir. Ancak araştırmamız esnasında böyle bir çalışmaya ulaşılmamıştır. Manastırlı İsmail Hakkı'nın Sırât-ı Müstakîm Mecmûası'nda 10 Eylül 1908 ile 31 Aralık 1908 tarihleri arasında Tefsir-i Şerîf başlıklı yazıları yer almaktadır. Manastırlı'nın on dört sayıda Fâtîha sûresi tefsirini tamamladığı görülmektedir (Sırâtımüstakîm Mecmûası, 2013). Bu notların Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi öğrencilerine yönelik olduğunu açıklayan bir ifadesi bulunmamaktadır. Fakat bu durum mezkûr yayınların Tefsir dersi notları olma ihtimalini ortadan kaldırmamaktadır.

3.4. Tefsir Dersi Hocaları

1900-1901 eğitim öğretim yılı Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi hocalarının isimleri, *Dördüncü Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*'de yer almaktadır. Tefsîr dersi muallimi, müderris rütbesiyle Manastırlı İsmail Hakkı'dır (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1319: 72-73). 1901-1902 eğitim öğretim yılı Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi muallimi listesi ise *Altıncı Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*'de yer almaktadır. Yine aynı şekilde Heyet-i Tâlimî başlığı altında Tefsir dersi hocası olarak Manastırlı İsmail Hakkı'nın ismi geçmektedir (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1321: 66).

1902-1903 eğitim öğretim yılına ait hoca kadrosu hakkında elimizde bir belge bulunmasa da 1903-1904 yılı hoca kadrosundan Manastırlı İsmail Hakkı'nın birinci, ikinci ve üçüncü sınıf Tefsir dersi muallimi olduğu anlaşılmaktadır. 1903-1904 eğitim öğretim yılında Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde sınıf sayısı dörde çıkmıştır. Sınıf sayılarının artması nedeniyle şubeye yeni hocalar atanmıştır. 1903-1904 yılına ait arşiv belgesinden de tüm derslerin dördüncü sınıflarına yeni bir muallim atandığı görülmektedir. Dördüncü sınıf Tefsir dersi muallimliğine Mucîz Dersîâm Hâlis Efendi atanmıştır (BOA, 1328: 1/4). 4 Ağustos 1903 tarihli bu belgeden yeni eğitim öğretim yılının başında birinci, ikinci ve üçüncü sınıf Tefsir dersi mualliminin Manastırlı İsmail Hakkı, dördüncü sınıfın ise Hâlis Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir arşiv belgesinde ise Hâlis Efendi'nin göreve başladıktan kısa bir süre sonra istifa ettiği ve yerine Batumlu Mehmed Said Efendi'nin (1851-1912) tayin edildiği görülmektedir. 10 Ekim 1903 tarihinde Mercan Mektebi İdâdisi Arapça muallimi Mehmed Said Efendi dördüncü sınıfların Tefsir hocası olmuştur (BOA, 1319: 1). 1904, 1905, 1906 ve 1907 yıllarında Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi muallimleri hakkında bir veri bulunmamaktadır. Ancak 1908-1909 eğitim öğretim yılı muallimleri arasında zikredileceği üzere Manastırlı İsmail Hakkı ve Mehmed Said Efendi'nin muallimlik görevlerini sürdürmeleri nedeniyle bir değişikliğe gidilmediği anlaşılmaktadır.

1908 yılından önce Tefsir dersi muallimleri olan Manastırlı İsmail Hakkı ve Batumlu Mehmed Said görevlerine Meşrutiyet'ten sonra da devam etmiştir. *İkdam* gazetesi 21 Kasım 1908 tarihli sayısından 1908-1909 eğitim öğretim yılı ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf Tefsir dersi mualliminin Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, birinci sınıfın ise Gürcî Said Efendi olarak da anılan Batumlu Mehmed Said Efendi olduğunu öğrenmekteyiz (İkdam, 1324: 5205/3). Osmanlı Arşivi'nde *Dârülfünûn-i Osmânî Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi Mezunlarının Esâmîsini Mübeyyin Defter*'de dört şubenin de 1908-1909 eğitim öğretim yılı muallimlerinin isimleri, maaşları ve tayin edildikleri tarih yer almaktadır. Listede Tefsir muallimlerinin aynı şekilde

Manastırlı İsmail Hakkı ve Mehmed Said Efendi'nin olduğu görülmektedir (BOA, 1327). Batumlu Mehmed Said Efendi'nin 1909-1912 yılları arasında Tefsir dersine girip girmediğine dair bir kayda rastlanmamıştır. Batumlu Mehmed Said, 13 Kasım 1912'de vefat etmiştir (Albayrak, 1980: 4-5/82). 1 Eylül 1912 tarihinde meclis-i mualliminin toplantı zabıtlarında yer alan maaş bilgilerinden 1912-1913 eğitim öğretim yılı Tefsir dersi mualliminin sadece Manastırlı İsmail Hakkı olduğu anlaşılmaktadır (Gencer ve Arslan, 2004: 90). Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ise 5 Aralık 1912 tarihinde vefat etmiştir (Albayrak, 1980: 2/285-286).

Balkan savaşının şiddetlenmesi nedeniyle 1912 yılı Kasım ayından itibaren Dârülfünûn şubelerinde eğitim öğretime ara verilmiş, birçok öğrenci silah altına alınmıştır. 15 Mart 1913'de Ulûm-i Şer'îye Şubesi'nde tekrar eğitim öğretime başlanmıştır (Selçuk, 2009: 211). Aralık 1912'de vefat eden Manastırlı İsmail Hakkı'dan boşalan Tefsir dersi muallimliği görevine 1913 Mart ayı ortalarında Ballıklızâde Ahmed Mâhir getirilmiştir (Kastamonulu Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi, 1331: 3). *İkdam* gazetesi 3 Aralık 1913 (20 Teşrîn-i Evvel 1329) tarihli sayısında Ahmed Mâhir'in Tefsir muallimi olarak atandığı bilgisine yer verilmiştir (İkdam, 1913: 6026/4) Tefsir dersi için sadece Ahmed Mâhir'in isminin zikredilmesinden tüm sınıfların muallimi olduğu anlaşılmaktadır.

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin açılmasıyla 14 Ekim 1914 tarihinde Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin birinci sınıfı, 26 Ekim 1915 tarihinde ise tüm sınıflar kapatılmıştır. Zengin'e göre şubenin tamamıyla kapatılma tarihi 1915 yılının ilk aylarıdır (Zengin, 2011: 100). Ahmed Mâhir Efendi tek Tefsir muallimi olarak Dârülfünûn'daki görevini şubenin kapatılmasına kadar sürdürmüştür (Lamia, 2012: 45) ardından Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde Tefsir müderrisi olarak görevlendirilmiştir (Abdülkadiroğlu, 1989: 71).

Osmanlı'da Tefsir derslerinin din eğitiminin en üst kademesinde okutulması nedeniyle alanında yetkin, derinlemesine ilim sahibi hocalar tarafından tedris edildiği görülmektedir. Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi Tefsir muallimlerinin de döneminin meşhur, tanınan alimleri olduğu görülmektedir. Bu nedenle tespit edebildiğimiz bu dört Tefsir muallimini tanımak şubedeki Tefsir derslerini anlamamıza katkı sağlayacaktır.

3.4.1. Manastırlı İsmail Hakkı (1900-1912)

1846'da Manastır'da dünyaya gelen İsmail Hakkı, burada farklı mektep ve hocalardan eğitim aldıktan sonra ilim tahsili için İstanbul'a gitmiştir (Düzdağ, 2017: 9/267). Mehmed Şevki Efendi (1829-1887) ve Tikveşli Yusuf Ziyâeddin Efendi'den (1830/1920) icazet almıştır. Fatih Camii'nde ders okutmuş, 1890'dan itibaren icazet vermeye başlamıştır. Dolmabahçe, Vâlide Sultan, Süleymaniye, Sultanahmet ve Ayasofya camilerinde vaizlik görevini üstlenmiştir (Albayrak, 1980: 2/275). Söz sanatındaki ustalığı ve güçlü hitabeti sayesinde yüce bir mevki olan Ayasofya kürsü şeyhliğine kadar yükselmiştir (Bursalı Mehmed Tahir, t.y.: 1/365). Bu göreve yükselen bir alim protokolde en önde yer alır, bed-i besmele ve sünnet şenlikleri, sultan düğünleri ve cami açılışlarına iştirak eder, hükümdarla sefere katılır ve onlarla yol boyunca sohbet etme ayrıcalığına sahip olurlardı (İpşirli, 2021: 353). Manastırlı, Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin açıldığı 1900'den vefatına kadar Dârülfünûn'da Tefsir dersi muallimliği görevini sürdürmüştür (Düzdağ, 2017: 9/26). Manastırlı'nın bu göreve getirilmesi onun ilmî açıdan ne kadar önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.

Mekteb-i Hukuk, Mühendishâne-i Berr-i Hümayun, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk ve Dârülfünûn-i Şâhâne'de Akâid, Kelam, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Hadis ve Tefsir dersleri hocalığı yapmıştır. Kendisine dördüncü dereceden Osmanlı nişanı verilmiş, 1908'de meclis-i ayan üyesi seçilmiş, Sultan Reşâd'a Rumeli seyahatinde eşlik etmiştir (Albayrak, 1996: 2/275). 1912 yılında Dârülfünûn'daki görevine devam ederken Anadolu Hisarı'ndaki evinde vefat etmiştir. Mehmet Âkif, Manastırlı'nın vefatının ardından kaleme aldığı yazısında, İslâmî ilimlerin tamamını ihâta etmekle birlikte en fazla mesai harcadığı ve haz duyduğu ilmin Tefsir olduğuna dikkat çekmiştir (Düzdağ, 2017: 9/288-289).

Manastırlı İsmail Hakkı Fıkıh, Kelam ve Tefsir başta olmak üzere on dokuz eser telif etmiştir (Ay, 1995: 17-20; Bursalı Mehmed Tahir, t.y.: 1/365-366; Şamlı, 2016: 34-40). Mekteb-i Mülkiye'de Tefsir ve Tefsir Usulü muallimi iken öğrencilerine hazırladığı *Tefsir-i Sûre-i Yâsin* ile *Fusûl-u't-Teysîr fi Usûl-i Tefsir* kitabı dışında *Şerhu's-Sadr bi Fezâil-i Leyleti'l-Kadr* ve *Sırât-ı Müstakîm*'de 14 sayı boyunca yayımlanan *Sûre-i Fâtihati'l-*

Kitab tefsir hakkında yazmış olduğu eserlerdir (Albayrak, 1996: 2/275; Bilmen, t.y.: 2/771; Bursalı Mehmed Tahir, t.y.: 1/365).

3.4.2.Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi (1903)

Hâlis Efendi, 1843'te Şirvan'da doğmuş, 1861'de ilim tahsili için Amasya'ya gitmiş, altı ay sonra da İstanbul'a taşınmıştır (Albayrak, 1996: 3/162). Manastırlı gibi o da Fatih Camii müderrislerinden Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'den icazet almıştır. Akabinde Fatih Camii'nde ders ve icazet verme hakkı kazanmıştır (Bursalı Mehmed Tahir, t.y.: 1/348). 1875'te Kocamustafapaşa Askerî Rüştiyesi Farsça muallimliği ve Galata Rüşdiyesi Farsça muallimliğine, 1878'de Dârü's-Şafaka Akaid, Arapça, Fıkıh ve Mecelle muallimliğine atanmıştır. 1871'de ruûs imtihanını kazanarak Fatih Camii'nde ders vermeye başlamıştır. 1888'de Tetkik-i Müellefât-ı Encümen azalığına, 1884'te Meclis-i Tetkikât-ı Şeriyye azalığına tayin olmuştur. 1880-1904 yılları arasında sırasıyla İbtidâi Hâric, Hareket-i Hâric, Hareket-i Dâhil, Musılâ-ı Sahn, Sahn, Hareket-i Altmışlı, Hâmise-i Süleymaniye, Süleymaniye, Mahreç, Bilâd-ı Hamse, Haremeyn-i Şerîfeyn pâyelerine nail olmuştur. 1908'de ders vekili olmuş ve azalıklarından istifa etmiştir (Albayrak, 1996: 3/162-163).

1903-1904 eğitim öğretim yılında Ulûm-ı Âliye-i Diniyye Şubesi'nde sınıf sayısının dörde çıkması ile yeni bir Tefsir muallimine ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine Dersiâm Hâlis Efendi dördüncü sınıf muallimi olarak atanmıştır (BOA, 1319b: 1). Ağustos 1903'te bu göreve atanan Hâlis Efendi, Ekim ayında istifa etmiş ve yerine Mercân İdâdisi Arapça hocası Mehmed Said Efendi görevlendirilmiştir (BOA, 1319: 1).

Mehmet Hâlis Efendi medreselerin ıslahı ve medrese müfredatına müsbet ilimlerin dahil edilmesi için çalışmalarda bulunmuştur (Bursalı Mehmed Tahir, t.y.: 1/348; Düzdağ, 2017: 10/130-131). *Sırât-ı Müstakîm*'de yayımlanan habere göre Mehmed Hâlis, 13 Şubat 1910'da Fatih Camii Külliyesi Tabhane Medresesi'nde Şeyhülislâm, Maârif Nâzırı, Ayân Nâzırı ve Meclis-i Mebusan Nâzırı gibi üst düzey devlet adamlarının katılım sağladığı bir toplantıda medreselerde yenilenmeye dair sunum yapmış ve üzerinde çalıştığı ders programını paylaşmıştır. Bu programa göre on iki yıl olacak medrese eğitiminde dokuzuncu ve onuncu sınıflarda ikinci derslerinde, on birinci ve on ikinci sınıflarda sabah derslerinde Tefsir dersi olacak, derste Kadı Beyzâvî'nin *Envâr*'ı okutulacaktır (Baş, 2024: 585-586; Sırâtılmüstakîm Mecmûası, 2013: 3/357-358). Bu haber Hâlis Efendi'nin Tefsir dersine yaklaşımını anlamımıza katkı sağlamaktadır. Hâlis Efendi'nin önerdiği programın da modernleşme dönemi öncesinde okutulan Tefsir dersi içeriğinden farklı olmadığı görülmektedir.

Hâlis Efendi Arap dili ve edebiyatında eşsiz bir alim olarak kabul edilmektedir (Düzdağ, 2017: 10/131). *Gevher-i Sencide*, *İlm-i Kelam*, *Mizânü'l-Edebden Sarf*, *Mizânü'l-Ezhân*, *Müntab-ı Âdâb-ı Hutab* (*Tatbikât-ı Arabiyye*), *Telhîsu'n-Nahv* ve *Usûl-i Akâid* kaleme aldığı eserlerdendir. Bu eserlerin çoğunun ders kitabı olduğu bilinmektedir (Baş, 2024: 592-595). Hâlis Efendi'nin Tefsir hakkında eser kaleme almadığı görülmektedir. 1913 yılında vefat etmiştir (Baş, 2024: 587).

3.4.3.Batumlu Mehmed Said Efendi (1903-1912)

Hâlis Efendi'nin istifasının ardından, göreve Mehmed Said Efendi atanmıştır. 1851 yılında Batum'da dünyaya gelen Said Efendi, ilk tahsilini babasından almış, 1872-1873 yıllarında ilim tahsili amacıyla İstanbul'a gitmiştir. Burada Fatih Camii'nde Ahmet Şakir Efendi'den Arapça ve İslâmî ilimler tahsil etmiş ve 1883 yılında icazet almaya hak kazanmıştır. Bu tarihten itibaren kendi öğrencilerine icazet vermeye başlamıştır. Mehmed Said Efendi, 1891 yılından itibaren birçok resmî ve ilmî görevde bulunmuştur. Bunlar arasında Hapishâne-i Umûmi imamlığı, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de Ulûm-i Diniyye muallimliği, Mülkiye Baytar Mektebi'nde Akâid muallimliği, Dârülmuallimîn-i İbtidâiyye muallimliği, Mercân İdâdisi'nde Ulûm-i Diniyye ve Ahlâkiyye dersleri öğretmenliği ile Meclis-i Teftîş-i Mesâhif-i Şerîfe ve Tedkik-i Müellefât-ı Şer'iyye üyeliği gibi çeşitli görevler yer almaktadır. Mehmed Said Efendi, Ekim 1912'de vefat etmiştir (Albayrak, 1996: 3/317). Ancak, mevcut literatürde kendisine ait bir eser kaydına rastlanmamaktadır.

3.4.4.Kastamonu Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi (1913-1914)

1860 yılında Kastamonu’da doğan Ahmed Mâhir Efendi, ilk eğitimini ailesinden ve sübyan mektebinde aldıktan sonra, 1872 yılında Rüşdiye Mektebi’nden mezun olmuştur (Birinci, 2008: 272). Ahmed Siyâhî Efendi (1777–1874) ve Seyyid Ahmed Hâcibî Efendi’den (1826–1889) ilim tahsil etmiştir (Abdülkadiroğlu, 1989: 71). Tasavvufî kimliğinin oluşmasında, özellikle Hâcibî’nin etkili olduğu belirtilmektedir (Birinci, 2008: 272).

1882–1903 yılları arasında çeşitli yerlerde memuriyet görevlerinde bulunan Ahmed Mâhir Efendi, 19 Ekim 1903 tarihinde İstanbul’a atanmıştır. İstanbul’da farklı mahkemelerde görev yapmış; 17 Aralık 1908’de Kastamonu mebusu olarak Meclis-i Mebusân’a seçilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde yedi yıl, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde ise iki yıl boyunca mebusluk yapmıştır. Manastırlı İsmail Hakkı’nın Aralık 1912’deki vefatının ardından, Mart 1913’te Dârülfünûn Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’ne Tefsir dersi muallimi olarak atanmıştır. Bu görevine, ilgili şubenin 1914 yılında kapatılmasına kadar devam etmiştir. 1915 yılından itibaren Medresetü’l-Vâizîn’de Kelâm ve Tefsir müderrisliği yapmıştır (Abdülkadiroğlu, 1989: 71).

“Şeyhu’l-Kurrâ” unvanıyla tanınan Ahmed Mâhir Efendi, Tefsir, Hadis ve Kelâm alanlarında derin bilgiye sahip bir âlim olarak bilinmektedir (Çiftçi, 1995: 247). Hitabet gücü yüksek olan Ahmed Mâhir, Manastırlı İsmail Hakkı ve Nasûhîzâde Âsım Efendi ile mukayese edilmiştir (Ergin, 1937: 7). *Mûcizât-ı Kur’âniyye I-II, el-Fâtîha fî Tefsîri’l-Fâtîha ve Türkçe Mufasssal Tefsir*, Ahmed Mâhir Efendi’nin telif ettiği tefsir eserlerindendir.

4.Sonuç

II. Abdülhamid döneminde açılan Dârü’l-fünûn-i Şâhane, Osmanlı’da yüksek din eğitiminin medrese dışına taşındığı ve Tefsir dersinin de ilk kez üniversite müfredatına dahil edildiği bir dönüm noktası olmuştur. Bu durum, Osmanlı’daki modernleşme süreciyle birlikte dinî ilimlerin de modern eğitim kurumları bünyesinde öğretilmeye başlandığını göstermektedir.

II. Abdülhamid siyasetinin etkili olduğu 1900-1908 yılları arasında Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’nde Tefsir dersi, en öncelikli ve ağırlıklı derslerden birisidir. Ders programında ilk sıralarda yer alması ve haftalık ders saatlerinin diğerlerinden fazla olması, bu dersin yüksek din eğitiminde özel bir konuma sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Medreselerde genelde son sınıfta okutulmasına karşın, burada birinci sınıftan itibaren yer alması, Dârülfünûn’un dinî eğitime getirdiği yenilikçi yaklaşıma işaret etmektedir. II. Abdülhamid döneminde ders müfredatı Tefsir, Hadis, Fıkıh vb. klasik İslâmî ilimlerle sınırlı kalmıştır. Bu dönemde Dârü’l-fünûn-i Şâhane’nin kesintiye uğramadan faaliyetlerini sürdürmesi, Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’nin teşekkül etmesi ve bu şubede verilen eğitimin süreklilik arz etmesi, II. Meşrutiyet sonrasında meydana gelecek ilmî ve kurumsal dönüşümlere uygun bir zemin hazırlamıştır.

Meşrutiyet sonrası dönemde şubede daha köklü değişimler söz konusu olmuştur. Öncelikle şubenin adı Şer’iyye Şubesi olarak değiştirilmiştir. Ders müfredatı Felsefe, Arap-Türk kitabeti, Ahlak, Dinler Tarihi gibi modern ve çeşitli alanları kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu genişlemenin modernleşme etkisiyle yüksek din eğitiminde disiplinler arası bir yönelimi temsil ettiği söylenebilir. Bu dönemde Tefsir ve Hadis, Kelâm, Felsefe vb. ders takımları ve Ulûm-i Kelâmîye ile Ulûm-i Fıkhiyye kısımları oluşturmaya yönelik düzenlemeler söz konusu olmuştur. Bu gelişme İslâmî ilimlerde ihtisaslaşmanın başlangıcı olarak görülmektedir. 1911-1912 yılları arasında faal olan Meclis-i Muallimince icrâ edilen toplantılarda Tefsir dersi hakkında sınav yönteminden öğretim saatlerine, destekleyici ilimlere kadar pek çok husus tartışılmıştır. Özellikle Tefsir dersinin anlaşılabilirliğini artırmak için alet ilimlerinin daha güçlü şekilde öğretilmesine karar verilmiştir. Ancak mali kaynaklardaki yetersizlik, planlanan düzenlemelerin büyük bir kısmının uygulanamamasına neden olmuştur. Tüm bu kısıtlamalara rağmen, Tefsir dersinin programdaki merkezi konumu korunmuş; hiçbir toplantı ya da revizyonda, dersin azaltılmasına veya programdan kaldırılmasına yönelik bir eğilim ortaya çıkmamıştır.

1900–1908 yılları arasında Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’nde okutulan Tefsir ders kitaplarına dair açık bir belgeye ulaşılamamakla birlikte, dönemin Osmanlı yüksek din eğitimi müfredatında yaygın olarak okutulan *Envâr*’ın bu şubede de okutulmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. 1912 yılından itibaren şubenin Tefsir dersi muallimliğini yapan Ballıklıhâde Ahmed Mâhir *el-Fâtîha fî tefsîri Fâtîha* adlı eserinde, birinci sınıf Tefsir derslerinde *Envâr*’dan Fâtîha sûresinin okutulduğunu belirtmektedir. Bu bilgi, Dârülfünûn’da

da *Envâr*’ın temel ders kitabı olarak okutulduğu kanaatini güçlendirmektedir. *el-Fâtîha fî tefsîr-i Fâtîha* adlı eser, esas ders kitabı olan *Envâr*’ın daha iyi anlaşılabilmesi için yapılan açıklama ve yorumların derlenmesiyle oluşmuş yardımcı bir kaynaktır. Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’nde uzun süre Tefsir muallimliği yapan Manastırlı İsmail Hakkı’nın diğer eğitim kurumları için ders kitapları hazırladığı bilinmektedir. Bu bağlamda onun söz konusu şube için de benzer ders notları hazırlamış olabileceği öngörülmektedir. Manastırlı İsmail Hakkı’nın *Sırât-ı Müstakîm Mecmûası*’nda yayımladığı ve Fâtîha sûresinin tefsirine dair olan on dört makalesi, doğrudan Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’ne ait ders notları şeklinde nitelendirilmemiş olmakla birlikte, bu yazıların ders notu olarak kaleme alınmış olabileceği ihtimali mevcuttur. Şube mualliminin ders notları hazırlaması ve yayımlaması, dönemin yüksek din eğitimi kurumlarında ders kitapları ve yardımcı materyallerin sistemli bir şekilde geliştirilmeye çalışıldığını göstermektedir.

Tefsir dersleri, Osmanlı’da din eğitiminin en yüksek düzeydeki derslerinden biri olup, sadece alanında derinleşmiş, ilmî otoriteye sahip kişilerce okutulmuştur. Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’nde de Tefsir derslerinin alanında uzman ve saygın hocalar tarafından okutulduğu görülmektedir. Bu hocalar arasında Manastırlı İsmail Hakkı ve Ballıklı Azâde Ahmed Mâhîr öne çıkmaktadır. Hocaların görevlerini istikrarlı ve sürekli bir biçimde yerine getirdikleri görülmektedir. Bu durum, öğretimde istikrarın sürdüğünü ve hocaların tecrübelerine değer verildiğini göstermektedir. Şubede görev yapan Tefsir hocalarının döneminin önde gelen âlimlerinden olması dersin ciddiyetini ve akademik düzeyini yansıtmaktadır.

Görüldüğü üzere siyasi ve askeri krizlerin etkili olduğu bir dönemde açılmasına rağmen Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’nin on dört yıl boyunca eğitime neredeyse kesintisiz bir şekilde devam etmesi önemli bir başarı olarak kabul edilebilir. Şubedeki Tefsir dersleri, yıl ve haftalık ders saati bakımından medreselerden farklılık gösterse de içerik bakımından çok fazla değişmemiştir. Bununla birlikte ders kitaplarının yayımlanması ve son aşamada Tefsir ve Hadis kısmı açılması önemli gelişmelerdir. Daha iyi bir eğitimi hedefleyen düzenlemelere gidilmiş ancak siyasi ve askeri krizin beraberinde getirdiği ekonomik sıkıntılar nedeniyle uygulanamamıştır.

1913’te şube açısından önemli gelişmeler söz konusu olsa da medreselerde ıslahata gidilmiş ve Dârü’l-Hilâfetü’l-Âliyye medreseleri açılmıştır. Bu doğrultuda, Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi’nin artık ihtiyaç teşkil etmediği kanaatine varılarak şube kapatılmıştır. Şubenin 1913 yılındaki programı, medreselerin ıslahatı sürecinde kurulan Medresetü’l-Mütehassısîn’de büyük ölçüde uygulanmaya devam etmiştir. Dârülfünûn’da başlatılan modern müfredat yapısı medrese sisteminin dönüşümünü tetiklemiştir. Tefsir’in sistemli şekilde okutulması, 1915’te kurulan Medresetü’l-Mütehassısîn gibi kurumlardaki yapılanmaları da etkilemiştir. Dârülfünûn-i Şâhâne bünyesindeki Ulûm-i Âliye-i Dîniyye Şubesi, Osmanlı’da yüksek din eğitiminin modernleşmesi, müfredatın genişlemesi, ihtisaslaşma sürecinin başlaması ve Tefsir gibi ilimlerin merkezi konum kazanması açısından tarihî bir dönüm noktası olmuştur.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Abdülkadiroğlu, A. (1989). Ahmet Mahir Efendi'nin İstanbul Hayatı, Verdiği İcazetler ve Üç Eseri İle Elyazısı Hatıratı Üzerine Notlar. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu: Tebliğler 19-21 Ekim 1988* içinde (ss. 71-82). Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Albayrak, S. (1980). *Son Dönem Osmanlı Uleması İlmiye Ricalinin Teracim-i Ehvali*. İstanbul: Medrese Yayınları.
- Albayrak, S. (1996). *Son Devir Osmanlı Uleması: İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali* (C. 1-5). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı.
- Ay, N. (1995). *Manastırlı İsmail Hakkı'nın İslam Düşüncesindeki Yeri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Aynî, M. A. (2007). *Dârülfünûn Tarihi*. İstanbul: Kitabevi.
- Ayten, İ. H. (2023). Geçmiş ve Gelecek Arasında "Ben": Abdullah el-Ahıskavî'nin Otobiyografisi. *Ceride: Ben-Anlatıları Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 64-128.
- Baş, M. Ş. (2024). Dârüşşafaka'da Bir Müderris: Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'nin Hayatı ve Eserleri. *Hikmet – Akademik Edebiyat Dergisi*, (Vefatının 100. Yılı Münasebetiyle Ali Emîrî Özel Sayısı), 576-602.
- Bilmen, Ö. N. (t.y.). *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirin* (C. 1-2). İstanbul: Ravza.
- Birinci, A. (2008). Ahmed Mâhir Efendi: Bir Âlim, Şeyh ve Siyasetçi. *Üsküdar'a kadar Kastamonu* içinde (s. 272). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BOA, O. A. (1319a, 8 Mayıs). *Maarif Nezareti Mektubû Kalemi* (MF.MKT).
- BOA, O. A. (1319b, 22 Temmuz). *Maarif Nezareti Mektubû Kalemi* (MF.MKT).
- BOA, O. A. (1319c, 27 Eylül). *Maarif Nezareti Mektubû Kalemi* (MF.MKT).
- BOA, O. A. (1320, 9 Ağustos). *Yıldız Sadâret Resmi Marûzât Evrâkı* (Y.A. RES).
- BOA, O. A. (1326, 26 Ekim). *Maarif Nezareti Mektubû Kalemi* (MF.MKT).
- BOA, O. A. (1327, 22 Mart). *Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi* (MF.ALY).
- BOA, O. A. (1328, 21 Temmuz). *Yıldız Sadâret Resmi Marûzât Evrâkı* (Y.A. RES).
- BOA, O. A. (1330, 20 Mart). *Bâbüâli Evrak Odası Evrakı* (BEO).
- Bursalı Mehmed Tahir. (t.y.). *Osmanlı müellifleri* (C. 1-3).
- Çelebi, H. H. M. b. A. (1980). *Mizanü'l-hak fî ihtiyari'l-ahak*. İstanbul: Tercüman.
- Çiftçi, F. (1995). *Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Dârü'l-fünûn Muallimleri; Ulûm-i Âliye-i Diniyye Şubesi. (1324, 21 Kasım). *İkdam*, s. 5205/3.
- Dârü'l-fünûn şûâbât-ı selâse muallimleri ile Ulûm-i Riyâziyye Şubesi müdürü Boyacıyan Efendinin şûâb-ı mezkûra için re'yi alınarak heyet-i ilmiyece bi'l-müzâkere üç şube hakkında bu seneye mahsus olmak üzere tanzim kılınan programlar; Dârü'l-fünûn Ulûm-i Âliye-i Diniyye Şubesi Birinci Sene. (1324, 12 Eylül). *İkdam*, s. 5150/3.
- Dârülfünûn Ulûm-i Şer'iyye Şubesi Müderrisîn Kadrosu. (1913, 3 Aralık). *İkdam*, s. 6026/4.
- Dölen, E. (2009). *Türkiye Üniversite Tarihi 1: Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Düzdağ, M. E. (Ed.). (2017). *Sebilürreşad: Dini, İlmi, Edebi, Siyasi Haftalık Mecmua-i İslamiyyedir*. İstanbul: Bağcılar Belediye Başkanlığı.
- Ergin, O. (1937). *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*. İstanbul: Bozkurt Kütüphanesi.
- Fazlıoğlu, Ş. (2005). Ta'lim İle İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın MedreseDers Müfredatı. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 18(1), 115-173.
- Gencer, A. İ. ve Arslan, A. (2004). *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gökkır, B. ve Asri, S. (2005). Kur'an ve Tefsir Öğretiminde Gelenek ve Batılılaşmanın İzleri Osmanlı Medrese ve Darülfünunları. *Muhafazakâr Düşünce*, II(6), 121-140.
- Hanoğlu, M. Ş. (2004). Meşrutiyet. TDV İslâm Ansiklopedisi. 10 Mart 2024 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesrutiyet> adresinden erişildi.
- İhsanoğlu, E. (2010). *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı* (C. 1-2). İstanbul: IRCICA.
- İpşirli, M. (2021). *Osmanlı ilmiyesi*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Karaarslan, N. Ü. (2015). *Kevâkib-İ Seb'a Risâlesi: On Sekizinci Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlimiye Dâir Bir Eser*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karaismailoğlu, A. (1999). Hüseyin Vâiz-i Kâşifi. TDV İslâm Ansiklopedisi. 15 Temmuz 2024 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/huseyin-vaiz-i-kasifi> adresinden erişildi.
- Kastamonulu Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi. (1331). *El-Fâtîha fî tefsîri'l-Fâtîha*. Dersaadet: Hukuk Matbaası.
- Lamia, L. (2012). *Ahmet Mahir Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Manastırlı İsmail Hakkı. (1314). *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn*. İstanbul: Mekteb-i Şâhâne Destegâhi.
- Manastırlı İsmail Hakkı. (1331, 1912). *Fusûlu't-Tefsîr fi Usûli't-Tefsîr*.
- Maârif-i Umûmiye Nezâreti. (1329). İstanbul Darülfünûnu: Talimât. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Mekâtib-i Umûmiye Ders Programı, Dârülfünûn-i Şâhâne Ulûm-i Âliye-i Diniye Ders Programı. (1320, 30 Ağustos). *İkdam*, s. 3680/2.
- Mertoğlu, M. S. (2008). Mehmet Âkif ve İçtimâî Kur'an Tefsiri. *Vefatının 71. Yılında Mehmet Âkif Ersoy Bilgi Şöleni: Mehmet Âkif Dönemi ve Çevresi içinde* (ss. 202-211). Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları.
- Özfırat, B. (2006). *Tokatlı İshak Efendi'nin Nazmu'l-Ulum, Nazmu'l-le'Ali ve Manzume-i Keydani adlı mesnevileri (inceleme-metin)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi.
- Özyılmaz, Ö. (2002). *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- Paçacı, M. (2011). Osmanlı Medreselerinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsir'in Çağdaşlıkla Karşılaşması. *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları- I içinde* (ss. 69-89).
- Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*. (1319). (C. Dördüncü Sene). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*. (1321). (C. Altıncı Sene). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Selçuk, M. (2009). Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Meclis Zabıtları (ss. 206-214). Dârülfünûn İlâhiyat Sempozyumu, sunulmuş bildiri, İstanbul.
- Sirâtıtmüstakîm Mecmûası. (2013). *Bağcılar Belediyesi*, 7.
- Şamlı, A. O. (2016). *Manastırlı İsmail Hakkı'nın Tefsirciliği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

- Taşköprizâde Ahmed Efendi, E.-H. İ. (1975). *Eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmâniyye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi, E.-H. İ. (2016). *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Keşşâfli's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî*. (M. T. Boyalık, Çev.). İstanbul Medeniyet Üniversitesi.
- Tokâdî, İ. b. H. ez-Zencânî et-. (t.y.). *Nazmü'l-'Ulum*.
- Türek, A. ve Derin, F. Ç. (1969). Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (23), 205-218.
- Yavuz, Y. Ş. (2011). Taşköprizâde Ahmed Efendi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/taskoprizade-ahmed-efendi> adresinden erişildi.
- Yıldız, H. (2019). *Osmanlı Eğitim Modernleşmesinde Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi* (1. bs.). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Aş Yayınları.
- Yirmi beşinci sene-i devriye-i cülûsu münasebeti mübeccelesi ile icrâ kılınan resm-i küşâdlar ve vaz-i esaslar; Dârü'lfünûn-i Şâhâne. (1316, 20 Ağustos).*İkdam*, s. 2219/2.
- Zengin, Z. S. (2011). *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.